

ПЕДАГОГИКА

УДК: 37.018 (575.2)

Жумадилова Н.С.

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, Бишкек ш.
улук окутуучу
n.jumadilova@mail.ru

**ОКУУЧУЛАРДЫН ТААНЫП-БИЛҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨРҮН ӨРКҮНДӨТҮҮДӨ НАКЫЛ
КЕПТЕРДИ КОЛДОНУУНУН ОРДУ ЖАНА МААНИСИ**

Жумадилова Н.С.

Старший преподаватель, Кыргызский государственный университет
им.И.Арабаева, г.Бишкек
n.jumadilova@mail.ru

**МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОСЛОВИЦ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ПОЗНА-
ВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ**

Zhumadilova N.S.

his teacher Kyrgyz State University named after I. Arabaeva, Bishkek c.
n.jumadilova@mail/ru

**THE PLACE AND IMPORTANCE OF USING PROVERBS IN IMPROVING STUDENTS'
COGNITIVE ACTIVITY**

Аннотация. Бул макалада накыл кептердин окуучулардын таанып-билүүсүн, сөз байлыгын, аң-сезимин өстүрүүдөгү, тарбия, билим берүүдөгү орду, ролу тууралуу маселелерди иликтөөгө аракеттер жасалды. Накыл сөздөр - бул элдик акылмандыктын формасы болуп саналат. Аларды окуу процессинде колдонуу окуучуларды тереңирээк ойлоого, өз алдынча тыянак чыгарууга жана жашоо менен сабактын темасын байланыштыра билүүгө үйрөтөт. Накыл сөздөр ар кандай маселелерди логикалык чечүүгө, салыштырууга, анализ жүргүзүүгө өбөлгө түзөт. Алар аркылуу окуучулар маданий мурасты өздөштүрүп гана тим болбостон, өз ойлорун так, жүйөөлүү айта билүүнү да үйрөнүшөт.

Окуучулардын таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүн үзгүлтүксүз жогорулатуу принциби азыркы күндө актуалдуу маселелердин бири. Окуучулар кыргыз тили сабагында таанып-билүү процесстердин (кабылдоо, эстөө, элестөө жана ойлонуу) кайсы бир деңгээлине ээ болушат. Педагогдор окуучулардын таанып-билүү табиятын анализдөө менен катар психологиялык негиздерди да калыптандыруу маселесин колго алышат.

Негизги сөздөр: накыл кептер, кеп өстүрүү, макалдар, лакаптар, оозеки кеп, тарбия, билим, башталгыч класстар, балдардын жаш өзгөчөлүгү, окуучулардын сөз байлыгы, фольклор, элдик оозеки чыгармачылык, дидактика, этнопедагогика, тил, табышмак, жаңылмач ж.б.

Аннотация. В данной статье предприняты попытки исследовать роль пословиц в развитии познания, словарного запаса, сознания, воспитания и воспитания учащихся. Пословицы – это форма народной мудрости. Их использование в процессе обучения учит учащихся глубже мыслить, делать самостоятельные выводы и уметь связывать жизнь и предмет урока. Пословицы помогают логически решать различные задачи, сравнивать и анализировать. Благодаря им студенты не только осваивают культурное наследие, но и учатся ясно и логично выражать свои мысли. Принцип постоянного совершенствования познавательных способностей студентов является сегодня одним из наиболее актуальных вопросов. Студенты приобретают

определенный уровень когнитивных процессов (восприятие, память, воображение и мышление) на уроках кыргызского языка. Наряду с анализом познавательной природы учащихся преподаватели занимаются проблемой формирования психологических основ.

Ключевые слова: пословицы, речевое развитие, пословицы, поговорки, устная речь, воспитание, знание, начальные классы, возрастные особенности детей, словарный запас учащихся, устное народное творчество, фольклор, дидактика, этнопедагогика, язык, загадка, скороговорки и др.

Abstract. This article attempts to explore the role of proverbs in the development of cognition, vocabulary, consciousness, education and upbringing of students. Proverbs are a form of folk wisdom. Their use in the learning process teaches students to think more deeply, make independent conclusions and be able to connect life and the subject of the lesson. Proverbs help to logically solve various problems, compare and analyze. Thanks to them, students not only master cultural heritage, but also learn to express their thoughts clearly and logically.

The principle of continuous improvement of students' cognitive abilities is one of the most pressing issues today. Students acquire a certain level of cognitive processes (perception, memory, imagination and thinking) in Kyrgyz language lessons. Along with the analysis of the students' cognitive nature, teachers are engaged in the problem of forming psychological foundations.

Key words: proverbs, speech development, proverbs, sayings, oral speech, education, knowledge, primary grades, age characteristics of children, student vocabulary, oral folk art, folklore, didactics, ethnopedagogy, language, riddle, tongue twisters, etc.

Кыргыз элиндеги айтылган, колдонулуп келе жаткан накыл сөздөр мектеп окуучуларынын ар кандай турмуштук шарт, кырдаалдарда бабалар көрсөткөн түз жол менен жашап, билим алууга багыттайт жана алардын таанып-билүү табиятын калыптандырууга шарт түзөт. Башкача айтканда, накыл сөздөрдүн жаш муундардын тарбия, билим алуусуна тийгизген таасири өтө чоң. Элибиздин ичиндеги накыл кептер биз үчүн катардагы айтылган кеп болгону менен анын мааниси, маңызы жаш урпактарды бул турмушта туура жолдо жүрүүгө, туура эмес, одоно, калпыс иштерден алыс болууга, ар бир кыйын кырдаалдарда калыс, туура чечим кабыл алууга, ыймандуу болууга үндөйт.

Кыргыз Эл мугалими, профессор Исак Бекбоев минтип жазган: «Илимий педагогикалык теориялар пайда болгонго чейин тарбиялоонун бирден-бир формасы жана каражаты элдик педагогика, т.а. фольклор, элдик оозеки чыгармачылык, накыл сөздөр болгон. Элдик педагогиканын башаты албетте – элдик оозеки чыгармачылык. Элдик педагогика жөнүндө профессор Ж.А.Чыманов мындай деп жазган: «...Элдик педагогика-жалпы эле адамдын пайда болушунан тартып, уруу, эл, улуттун жаралышына чейинки доорлордон берки эчендеген сыноолордон сыналган да, чыңалган да тарыхый тажрыйбаларга, тур-

муштук суроо-талаптарга, зарылдыктарга, толук жооп берип келген, Адам менен бирге, Адам аркылуу, Адам үчүн, Адамдар тарабынан зарылдыктан улам табылган, улам толукталып, улам кошумчаланып турган улуу Табылга» [117,10].

Ар түрдүү курактагы балдардын дүйнөгө көз карашынын социалдык-педагогикалык жана психологиялык негиздери аныкталып, бардык окуу предметтеринин мазмунундагы дүйнөгө көз караштык башкы идеялар менен теориялардын системасы белгиленген; окутуу процессинде жана класстан тышкаркы ишмердүүлүктө көз карашты калыптандыруунун жолдору жана каражаттарын аныктоодо, алардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн калыптандырууда элдик педагогиканын, психологиянын орду бар. Психологиянын теориялык негиздеринин өнүгүүсү баланын ички мүмкүнчүлүктөрүн аныктоонун жолдорун табууга, анын интеллектисин, сезимин жана эркин калыптандырууга мүмкүндүк берген.

Педагогикалык, психологиялык изилдөөлөрдө окуучуларды мектептен билим алуу процессинде танып-билүү ишмердүүлүгүн калыптандыруунун түрдүү жолдору ар түрдүү өнүгүүгө каралган. Натыйжада, психологиялык маалыматтар менен катар философиялык эмгектер кыргыз тили саба-

гында окуучулардын таанып-билүүчүлүк көндүмдөрүн арттырууга зор өбөлгө болоору шексиз.

“Сүйлөөгө жана жазууга алгачкы окутуу” (1966) деген монографияларында В.П.Петров илимпоз-методисттердин алгачкыларынан болуп терең байланышкан кубулуш катары орус тилин окутуунун, сүйлөөнүн жана сабаттуулуктун лингвистикалык, дидактикалык, психологиялык негиздерин иштеп чыгууга аракеттенген. Анын бул көз караштары методикалык концепцияларында чагылдырылган: орус речинде сүйлөөгө, окууга жана жазууга үйрөнүү комплекстүү жүргүзүүсү, ал тарбиялык мааниге ээ болуп, тилди өздөштүрүүдө оптималдуу натыйжа берүүгө тийиш. Кыргыз тилин окутууда биздин мугалимдер ушул тажрыйбага таянып, психологиялык өңүттөн алып караганда бир топ алгылыктуу ыкмаларды колдонсо болот деген ойдобуз.

Окуучулардын таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүн үзгүлтүксүз жогорулатуу принциби азыркы күндө да өз актуалдуулугун жоготпой келет.

Карасаевдин «Накыл сөздөр» жыйнагынын биринчи китеби 1982-жылы, экинчи китеби 1987-жылы жарык көргөн. Бул жыйнактарга – уламыш сөздөр, үлгү сөздөр, макал-лакаптар ж.б. кирет. Жыйнакта накыл сөздөрдүн («атаңдын абагайы беле», «койдон коңур», «көкөмөрөндүн суусу», «кедээри кеткен», «карик адам», «кубарыңдын акысы барбы», «Калдайдын уулу», «бака маңдабай калган», «ооздон көк түтүн буроо», «оозунун чыгы курбаган» ж.б.) түпкү чыгышы, алардын түз жана өтмө маанилери чечмеленген. Туруктуу сөз айкаштары («ак төөнүн карды жарылуу» ж.б.) контекст менен тыгыз байланышта каралган, алар түпкү маанисинен ажыратылбай ар бир сөзүн чечмеленип, кайсы тилге таандык экендигин талданган. К.Карасаевдин “Накыл сөздөрүн” Ч.Айтматов “Карасай сөздүк” деп атаган, ал эне тилибиздин өзүнчө бир тарыхы болгон кол жазманы кызыгуу менен окуп чыккандыгын айткан. Т.Сыдыкбеков кол жазма аркылуу накыл сөздөрдүн түпкү чыгышын, түз жана өтмө маанилерин дааналап туюнуп алгандыгын кубануу менен белгилеген. Казак окумуштуусу, академик Исмет Кенесбай аталган сөздүктүн чыгыш эли үчүн чоң табылга экендигин

баса көрсөткөн. К.Карасаевдин эмгеги жаш муундардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн калыптандырууга зор өбөлгө болуп, кыргыз тили сабагын берген мугалимдерге таберик болуп калаары шексиз.

Окуучулар кыргыз тили сабагында таанып-билүү процесстердин (кабылдоо, эстөө, элестөө жана ойлонуу) кайсы бир деңгээлине ээ болушат. Бирок бардык эле кыргыз тили сабагынан берген мугалимдер бул деңгээлди андан ары өстүрүүгө аракет кылышат. Педагогдор окуучулардын таанып-билүү табиятын анализдөө менен катар психологиялык негиздерди да калыптандыруу маселесин колго алышат.

Кыргыз тили - кыргыз элинин мамлекеттик тили, улуттук маданияттын жогорку формасы. Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун предметтик стандартында “Мектептерде кыргыз тилин эне тил катары окутуунун максаты - окуучуларды кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык байлыгын оозеки жана жазуу жүзүндө активдүү пайдаланууга, кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүндө компетенцияларга ээ болууга, ошондой эле кеп маданиятынын эрежелерин туура сактоого үйрөтүү” деп аныкталган.

5-9-класстарда кыргыз тилин окутуунун жалпы милдеттери (таанып-билүү, жүрүм-турум, баалуулук) төмөнкүлөр болуп эсептелет:

- таанып-билүү - мектеп окуучусун өз турмушунда, коомдо, ишмердүүлүгүндө эне тилинин ордун жана маанисин так аныктоого үйрөтүү;

- эне тилин дүйнөнү таанып-билүү жана чындыкты чагылдыруу каражаты катары колдонуу, ошондой эле башка окуу предметтери боюнча билим алуу;

- тил жана сүйлөө түшүнүктөрүнүн ажырагыс биримдигинин жеткиликтүү түшүндүрмөсү, тил жана аң-сезим, тил жана ой жүгүртүү.

Накыл сөз, насыят, макал-лакап, учкул ойлор – кыргыз элине тиешелүү сынпейил турмуштук тажрыйбаларынын жана кылымдарды кылдап өтүп, биздин заманга чейин жеткен акылгөй ой тутумдардын көөнөргүс жемиштери.

Арийне, коомдук аң-сезимде түнөк таап, сөз аркылуу уламдан-улам тамырлап, жетилип, алар бири-бирине жуурулуша берип,

күч-кубатка, аныктамдарга жайылып, эл пикирлерине сиңип олтурат. (Дүйшоналиев С. “Сөз үрөн”. Ош. 2013. 152-б.).

С.Дүйшоналиевдин “Сөз үрөн” аттуу жыйнагында окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган, кыргыз тили сабагында колдонууга боло турган бир катар накыл сөздөрдү жолуктурууга болот. Ал өзүнүн жыйнагына накыл кептер тууралуу ырларын топтогон. Эл, жер, табият, коом, журт башчылары, акыл-эс, билим-тарбия ж.б. тууралуу акылман кептер бул китепте кенен орун алган:

Ой болбосо сөз кургак,
Опурулган бош турпак.
Турмуш – издүү майданы,
Элдин көзү– зор сынак.
Айтсам китеп тууралуу
Атап койдум “Сөз үрөн”
Ойдун күчү макалда,
Кыргыз билет өңүтүн.
Сөз кыябы бир келет,

Сөзмөр тилде иргелет. (Дүйшоналиев С. “Сөз үрөн”. Ош. 2013. 30-б.).

Накыл сөздөр — элдик акылмандыкты, турмуштук тажрыйбаны чагылдырган кыска, экспрессивдүү сөз айкаштары. Алар тилде жана маданиятта маанилүү роль ойноп, баарлашуу каражаты катары гана эмес, окуучулардын жашоосунда накыл сөздөр ар түрдүү кырдаалдарда колдонулуп, алардын айланадагы дүйнөнү жакшыраак түшүнүп, сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө жардам берет.

Накыл кептер көбүнчө билим берүү тармагында айрым түшүнүктөрдү же адеп-ахлактык сабактарды көрсөтүү үчүн колдонулат.

Мисалы, «Жалтылдагандын баары алтын эмес» деген сөз айкашы критикалык ой жүгүртүүнүн жана маалыматты талдоонун маанилүүлүгүн түшүндүрүү үчүн колдонулушу мүмкүн.

Мугалимдер накыл кептерди чынчылдыкка, эмгекке жана достукка байланыштуу темаларды талкуулоодо баштапкы чекит катары колдоно алышат.

Накыл кептер ар кандай турмуштук кырдаалдарда колдонуу окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө шарт түзөт. Алардын маанисин талдап, реалдуу окуялар менен салыштырып, жыйынтык чыгаруу-

га үйрөнүшөт. Бул аларга окууда гана эмес, күнүмдүк жашоодо да ар кандай кыйынчылыктарга туш болгондо жардам берет.

Накыл кептер окуучулардын турмушунда маанилүү орунду ээлеп, билимди берүү каражаты катары гана кызмат кылбастан, коомдук көндүмдөрдү, маданий инсандыкты калыптандыруучу курал катары да кызмат кылат. Аларды окуу процессинде жана күнүмдүк турмушта колдонуу критикалык ой жүгүртүүнүн өнүгүшүнө өбөлгө түзөт жана окуучуларга турмуштук оор кырдаалдарда жакшы багыт алууга жардам берет.

Мектептерде кыргыз тилин окутуу окуучулардын маданий-таанып-билүүчүлүк компетенцияларын өнүктүрөт, ушуга байланыштуу кеп маданиятын үйрөнүүдөгү талаптар туура да, жакшы да сөздү камтууга тийиш. Биринчиден, кыргыз тилинин бөлүмдөрүн (фонетика, лексика, морфология, синтаксис ж.б.) үйрөнүү менен кеп маданиятын изилдөөнүн түрдүү жолдорун түзүүгө болот. Экинчиден, окуучулардын талапка ылайык сүйлөөгө көнүгүүсү үчүн шарттар түзүлүп, сылык, маданияттуу, тасирдүү жана ынандуу сөздөрдү колдонууга аракет кылышат. Үчүнчүдөн, окуучулар эне тилин сыйлап, сүйүүгө, эне тилинин бардык мүмкүнчүлүктөрүн жана мол корун колдонууга үйрөнүшөт. Окуучунун сөздүк кору, кеп байлыгынын калыптанышы коомдогу практикалык иш-аракети, ишмердиги аркылуу шартталып, алды менен, анын эне тилге карата болгон ыйык сүйүүсү, астейдил мамилеси, жалпы маданияты, маалыматтуулугу, билими, дүйнөгө болгон көз карашы, таанып-билүү мүмкүнчүлүгү аркылуу аныкталат жана тикеден-тике ушул жагдайларга көз каранды болот.

Окуучулардын таанып-билүү маданиятынын өнүгүүсүнүн негизги теоретикалык негиздерине жогоруда саналган түшүнүктөрдү камтууга болот. Ал эми негизги практикалык көйгөйлөр биздин оюбуз боюнча төмөнкүлөр: Орто мектептерде сүйлөө маданиятын окутууга болгон мамиле, түшүнүктөр, максаттар жана окутуу ыкмалары тил илиминин бөлүмдөрүнөн айырмаланышы керек. Негизги талап - сүйлөө маданиятын окутуунун эрежелерин жана аныктамаларын үйрөнүүгө мажбурлоодон баш тартуу, ошол эле учурда тажатма, эскирген фраза-

лардан баш тартуу: “Кептин тууралыгы деген эмне?”, “Кайсы сүйлөө туура?”, “Кайсы кеп бай деп аталат?”»

Маданият дегеле, касиеттердин, деңгээлдин так аныктамасына баш ийбеген, белгилүү лингво-теориялык аныктамалардын, чектөөлөрдүн негизинде атайын иштелип чыккан ченемдер менен чектелген коомдук аң-сезимдин, адеп-ахлактын өнүккөн формасы. Аны изилдеп жатканда, жандуулук, көрсөткүчтөр так, ачык-айкын болуусу керек. Мындай сапаттарды өз сүйлөө кебинде мугалим колдонсо окуучулардын сүйлөө кебинин да жакшыруусуна негиз болот.

Мектеп окуучусунун маданият таануучулук компетенцияларын өнүктүрүүдө, маданий кебин жакшыртууда мугалимдин жогорку сүйлөө маданиятына ээ болуусу жетишсиз болот. Мында кыргыз тил мугалиминин алдын ала чече турган бир маселе бар. Бул – окуучуга туура суроо берүү. Тилекке каршы азыркы мезгилде кыргыз тилин окутуу ме-

тодикасында суроону туура берүү проблемасы акырына чейин чечиле элек. Тажрыйбада адатта ар дайым бирдей, окшош суроолор берилет жана окуучулар да ал суроолорго бирдей жооп бергенге көнүп калышкан. Ошондуктан бул абалдан чыгуу зарылдыгы келип чыкты.

Суроо кандай гана болбосун, “туура”, “туура эмес”, “жакшы” деген сөздөр менен чектелбөөсү керек. Ар бир суроо класс тарабынан кунт коюу менен угулуп, кээ бир окуучулар өз ойлорун айтышат, бул болсо мугалим тарабынан баалоодо анализдениши зарыл. Ар бир окуучу ойлонуп берилүүчү суроолорду берүүгө көнүгүүсү керек.

Кыргыз тил сабагы – бул кеп маданиятынын сабагы. Билимдерди жана билгичтиктерди калыптандыруунун проблемалары ар бир кыргыз тили сабагында болуусу кажет, б.а. алар сабактын ажырагыс бөлүгү болуусу зарыл. Мугалимдин сөзү кеп маданиятынын үлгүсү жана аны мугалим өсүп келе жаткан муунга өткөрүп берүү милдет болуп саналат.

Адабияттар:

1. Дүйшоналиев С. “Сөз үрөн”. Ош, 2013, 30-б., 152-б.
2. Карасаев Х. «Накыл сөздөр», Ф., 1982, 1-китеби, Ф., 1987, 2-китеби.
3. Петров В. П. Сүйлөөгө жана жазууга алгачкы окутуу, М., 1966
4. Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы, Б., 2015